

նաւոր և կարգաւոր արձանագրութեամբ հաշիւ տալ ինձ, իմ ժառանգներուն և Աշըգեան տոհմի մերձաւոր աղբակներուն:

2. — Յանուն արդարութեան և հաւատարմութեան՝ առաջի Աստուծոյ և համայն Հայ ազգութեան կը պարտաւորեմ իմ Ատակակատարներս, պոխներն Սրբոց Յակոբեանց Աւանուց ներկայ և ապագայ Սրբազան Պատրիարքները, Ժողովները, Վարդի Տեսչութիւնները և բոլոր միաբանական Ուխտը, որ ի սէր Աստուծոյ և յօգուտ ազգին ջանան, աշխատին ամենայն սիրով և հաւատարմութեամբ գործադրել իմ Ատակս բուն իմ կամաց և նպատակս համաձայն, որ է միմիայն իմ աղբիս մանկանց մտաւոր և բարոյական բարգաւաճումը: Կը պարտաւորեմ զիրենք որ բնաւ իրաւունք չունենան իմ նպատակս ու պայմաններէս խտտորիչ և ուրիշ բանի գործածել զայն: Իսկ եթէ դժբաղդաբար ըլլայ որ, որ և ինչէ ժամանակ չեղին այս իմ նպատակէն՝ որ չեմ յուսար, այժմէն թէ իմ ժառանգներս և թէ բոլոր Հայ ազգութիւնը զատախազ կը կարգեմ, որ մի միայն այսպիսի զանցառութեան կամ պարտազանցութեան զեւթերու մէջ իրաւամբ հսկեն իմ սոյն Ատակս բուն իմ նպատակս գործադրելու համար:

Այս է իմ երկարժամանակեայ փափաքս, աղատ կամքս և ինքնայօժար որոշումս իմ երկար խորհելովս, առողջ և լուրջ դատողութեամբս այսպէս որոշեցի և կը հաստատեմ ջերմեռանդն սիրով. ուստի իմ ժառանգներս կամ ազգականներս բնաւ իրաւունք չունին իմ այս ինքնայօժար Ատակս խափանել և իմ նուիրական կամքս բռնաբարել, մանաւանդ թէ իրենք ալ պարտաւոր են հաստատութեանը և յարատեւութեանը նպատակն ընդհատել և արգելադրել. փասն զի այս իմ սեպհական իրաւունքս է և աշխատանացս ու քրտանցս արդիւնքն, զոր ես մարդկային պարտքս ճանաչելով՝ սիրով և յօժարութեամբս կտակելով կը նուիրեմ յօգուտ ժառանգաւորաց Վարժարանին Ս. Երուսաղէմի Վոչ եմ Աստուծմէ, շնորհակալ եմ իւր առատ պարգեւէն, որ արդիւնաւորած է իմ աշխատանքս, և ահա ես ալ յօժար կամքս՝ մտաց և սրտի ինքնախորհուրդ համոզմամբս և ուրախ հոգով նոյն աշխատանացս արդիւնքէն մասն կը հանեմ իմ սիրելի աղբիս մանկանց կրթութեան և դաստիարակութեան համար:

Աւստի ահա կենդանութեան ատենս, մարմնոյ և մտաց առողջ ժամանակիս, հասուն խորհրդովս գրեցի. կը ստորագրեմ, կը կնքեմ և կը հաստատեմ սոյն Ատակս, իմ իսկական ձեռամբս և կնքովս:

ՅԱՎՈՐ ԱՇՐԵԱՆ.

12 Օգոստ. 1871. Յերուսղէմ:

Գրեցան Էլիէ Երէնեմէ, յորոց Էլի Բարաքէ Ե Պապիւրիարքարան, Ե Պրոքուրատարն, յեկեղեցւոյ, Ե Վարժարանի և առ Բարեպաշտ Վարժարան:

ՏԻՕՔԹԷՕՐ ՄՕՐԹՄԱՆ

ԵՒ ՎԱՆԱՅ ՍԵՊԱՋԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

(Ա. Եւնէն Ֆաշէալ)

Կարողս 10դի թագաւորութեան ժամանակ էր Տէրութեան պաշտօնարանը (մինիսթէր) որոշեց բազմաձուտ Գերմանացի Շուլց արեւելագէտը յուղարկել այս ինքզրոյս համար, որն որ առաջին անգամ գնաց և հինգամեայ դեգերանք, օրինակելով Աւանայ և ուրիշ մօտակայ արձանագրութիւններ երբ իր հետազոտութիւնները աւելի խորը մղել ուզելով՝ աշխարհին ներքաւկողմը յառաջեց, իր գիտութեանց սիրոյն ծարաւը և փափաղը մեր դժբախտ հայրենեաց մէջ իրեն սուղի նստաւ. վասն զի այդ խուժարութ Գիւրտի ցեղերէն մէկուն զոչ եղաւ՝ ի սուգ համայն լուսաւորեալ Եւրոպիոյ: Բայց բարեբախտութեամբ մը իր մտտեղները կարենալով ազատիլ, առաջին անգամ այդ պատկառելի հնութեան նշխարը՝ զըլխաւորապէս Աւանայ արձանագրութիւնները պարզեցան Եւրոպիոյ իմաստնոց առջին՝ նիւթ իրենց հետաքննութեան և մանրագնին խուղարկութեանց: Այդ արձանագրոց այլ և այլ ընդօրինակութիւնները, սկսեալ Շուլցի տախտակներէն, հետեւաբար Բեգրասպուրկի ուսումնական ձեմարանին գաղափարել տուածները, ինչպէս նաև Պոլսի ուսումնական ընկերութեան Անգղիացի (այս ինչ անուն) Քօլսնէլին, Ա. Հ. Ներսիսի ուղեւորութեանց մէջ օրինակածները, Էջմիածին հրատարակեալ Արաբատ ամսաթերթի մէջ տպագրուածը Մեսրոպ վարդապետի պատկերին հետ ի միասին՝ Արմաւրայ արձանագրութիւնը վերտառութեամբ են. ասոնց ամենն ալ, (զորոնք պարզեր դրեր էր զբասեղանին վրայ) Եւրոպիոյ իմաստունք՝ Նիւուէի և Բարեյոնի մէջ գտնուած արձանագրութեանց ոճովը ընթանելով՝ անիմաստ բառեր՝ ձայներ արտադրուեցան որով որ անհասկանալի մնացին: Աւանկեց կը հետեւէր կամայն է որ կորսուած լեզու մը պէտք է ըլլայ կամ թէ ընթերցման եղանակին մէջ սխալմունք կար: Տօքթէօս Մորթման իմաստասիրելով որ կորսուած լեզու մը չէր կրնար ըլլալ, վասնզի այն աղբը որ այդ երկրին բնիկ տէրն էր ի վաղուց հետէ՝ կորսուած չէր՝ և այն Հայ ազգն էր, աւելի հաւանական կարծեց ընթերցման եղանակը սխալական լինել, որուն բանալին պէտք էր գտնել. ահաւասիկ այս ենթադրութեան վրայ հաստատ՝ սխալ իր անխնջ և բազմամեայ հետազոտութիւնները. Հոս համառօտ մը այս բեւառաձն նշանագրաց մեկնութեան մտաւ թէ՛ քանի տեսակ գիր կամ տառ կային մէջ մը Ա. իսեալ խորհրդաւոր գաղափարի յայտարար նշանադիրը՝ հիւրօղիւմ ըսուած՝ ինչպէս կրնայ համարուիլ մեր լեզուին մէջ աշխարհաբառի դրութեան ձեւը են. Բ. թուանշան (չիֆթիէ), ըսուածը, որ այլ և այլ աղբեր իրենց զանազան լեզուօք տարրեր ձայնով

հնչելով հանդերձ միևնույն իմաստը կուտան՝ զոր օրինակ 5 թուանշանը այլ և այլ ազգեր նշոյր կը գրեն, տարբեր անուններ կուտան, մի և նոյնը կիմանան. Գ. բուն տառին հնչման ձայնը Գ, Գ, ևն. Ասոնց հետ միատեղ հաւարարանական անուանց ցանկ մըն ալ կայ որ կինդանի, եղ, ոչխար, թըռ-չուն, որ մէյ մէկ նշանադրաւ կը հասկցուին. Այս Հայկեան սեպագէտներուն թիւը կամ այրբենարանը բարդատմամբ Նինուէի և Բարեկոնի մէջ գտնուած արձանագրութեանց այրբենարանին՝ որո՞ք 600ի կը հասնին մինչև (եթէ չեմ' սխալիր), շատ պարզ կրնայ համարուիլ, վասն զի 150 ի չափ են ընդ-ամենս:

Յետ երկայն խուզարկութեանց, վերջապէս Տօթթէօն Մորթման՝ յաջողեցաւ գտնել բանալին. Նախ լեզուն՝ ինչպէս որ հաւանական էր կարծել՝ Հայերէն էր. սակայն պէտք չէ ենթադրել չորրորդ դարու Թարգմանչաց Հայերէնը՝ որ ժամանակին կը պատկանին զխաւորապէս մեր ազգային գրու-թիւնը, որովհետեւ նոյն իսկ Ագաթանգեղոսը, մեր հնագոյն գրութիւնը, երրորդ դարու հեղինակու-թիւն՝ Յունականին թարգմանութիւն մը կը կար-ծուի, ինչպէս ըսաւ Տօթթէօն Մորթման. ուստի ինչ տարբերութիւն որ կայ մեր այժմեան աշխար-հաբաւ լեզոյն և չորրորդ դարու գրաբառին մէջ՝ նոյն չափ ալ գրէթէ Քրիստոսի 400 թուականէն Քրիստոսէ 700 տարի առաջ այդ արձանագրու-թեանց թուականին 1100 տարուան միջոցի փո-փոխութիւն մը: Արմատական բառեր որ արձա-նագութեանց մէջ ստեղծ կը յիշուին՝ են. զոր օ-րինակ՝ տուն՝ տան, հիւսել, շուել կամ շուել, բուրկտուն (բրգատուն միջնաբերդին համար ըս-ուած). կան բառեր ալ տառադարձութեամբ փոփոխուած զոր օրինակ առաջին կարդացուած բառը (ասէ) գրուած է (ատէ):

Գաղով բուն իսկ արձանագրութեանց, Տօթթէօն Մորթման ինչ որ կրցեր էր կարդալ՝ որչափ որ-զի յաջորդած հինգ թագաւորաց արձանագրու-թիւնը են Ա. ի Աան, Բ. Պակրէտուր, Գ. Իշպու-լինիս, Դ. Մինուաս, Ե. Ակիստիս, ինչպէս որ ը-սինք Քրիստոսէ 550—700 տարի առաջ վրայէ վրայ 25 տարի տալով իւրաքանչիւրին 125—150 տար-ուան միջոցի թագաւորք: Ա. ի Աանի համար զխաւոր բան մը չը յիշուիր:

Բ. Պակրէտուրի համար, զորնոր մեր Հայկա-զանց Պարոյր թագաւորը կը կարծէ, որուն խա-ղիվա (խտիվ) մակդիրը կը տրուի արձանագրու-թեանց մէջ, երեք չորս արձանագրութիւնք կան իրեն անուամբ՝ որոնք այլ և այլ պատերազմաց և յաղթութեանց յիշատակարաններ են. միշտ յաղթող, յանդուգն, հօրամոյն, մականուններ իրեն կուտան: Պէտք է դիտնալ՝ ամեն մէկ ար-ձանագրութիւն կրկին օրինակ են՝ երկու սիւնակ քովէ քով, մին նուազ, միւսը աւելի բաղմաթիւ տողերու մէջ ամփոփուած, ինչպէս Նինուէի և Բարեկոնիները և ոչ թէ թարգմանութիւն տար-

բեր լիւրօք՝ այսինքն նուաճողին և նուաճելոյն ինչպէս կարծիք եղեւ ոմանց:

Առաջին արձանագրութիւնը Տոսպայ հարա-ւային արեւմտեան կողմը արշաւանք մը, երկրորդ արձանագրութիւնը աւելի կարեւոր և ընդարձակ՝ Ասորեստանի վրայ արշաւանք մը մեր պատմու-թեան համաձայն՝ որ Աարաւկէս Մարաց իշխանին հետ մեր Հայկազանց Պարոյրն ալ կաւանդէ մի-նադով Նինուէն երթալ առնուլին Սարգանաբա-ղի օրով, քաղաքը կործանելով և Ասորեստա-նայց թագաւորութիւնը վերջացնելով. իրաւ է որ արձանագիրը ամենակն չյիշեր Աարաւկէսի Մա-րաց աջակցութիւնը իւր թէ Պարոյր ինքնիրեն ի գլուխ հանած ըլլար այս մեծ արշաւանքը և յաղ-թութիւնը:

Այս Պարոյրին համար է որ կըսէ արձանագ-րութիւնը՝ մեծ արքայն, հզօր արքայն, շնորհալի արքայն, տէրն Պիհայվա քաղաքին, և տէրն չը-քեղ քաղաքին Տոսպայ, Կրնայ ըլլալ առարկեն, ըսաւ Տօթթէօն Մորթման, թէ ի՞նչ բանի վրայ հիմնեալ են իմ այս գրութեաններս, բացէք ըսաւ ժամանակակից Եգիպտէի մարդարէին 38 և 39 կորդ գրութիւնները. իւրաքանչիւր դը իւր խուցին մէջ ոռ-չագրութեանմէ կարգալով կը տեսնէ միևնոյն արձանագրութեան անցից պատմութիւնը աւելի մանրամասնաբար նշանակուած, միայն թէ հոն Հայոց ազգի կամ թագաւորի անուն չը յիշուիր: Այլ Գոգայ և Մագոգայ իշխանին վրայ կը պատ-մէ, զոր հիմա հնագէտք գրեթէ միաբան կընդունին Գոգայ և Մագոգայ երկիրը Հայաստան ըլլալը, իր Գուգարք հիւսիսային Նահանգովը և Մոսքիթեան լեւնեղովը. Արձանագրութիւնը առաջ տանե-լով հոս կըսկսի հետադրգութեան արժանի դիւցարանական ցանկ մը Հայոց աստուածներուն՝ որոնց թիւը ընդ ամեն՝ 60-70ի կը հասնի և որոնց գլուխը երրորդութիւն մը միշտ կը գրուի՝ որուն առաջինն է Անահիտ Հայոց ծանօթ ճա-տուածուհին՝ զոր Տրդատայ հրովարտակը (Խնա-մակալ և կեցուցիչ ազգիս Հայոց), կը կոչէ և որուն համար դարձեալ (Խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ հասցէ ձեռ), կը զրուցէ՝ որ է մայր ամենայն իմանագրութեան և զգաստութեան՝ փրկիչ և կեցուցիչ ազգիս Հայոց, ևն. — Բ. չաստուածը Տիասպաս կամ Տիսպիս, որ արական անուն մը կը կարծէ և զորն որ Տօթթէօն Մորթ-մանի հմտալից ճառախօսութէնէն ետեւ Հեբրակ-լիս Աասիատիս քաղքիս մէջ գտնուող նշանա-ւոր լեզուազէտը՝ Մանսկրիտ Տիասպաս*) Աստուած

(*) Այլ լրագիրք ոմանք ԳԻԱՍՊԱՐ հրատարակած են, յոր-մէ կարի հաւանական մի կարծիք և դիտողութիւն հետեւած է, զի «Գիսպար», բառն ոչ Մանսկրիտերէն և ոչ Լատիներէն է, այլ բուն և զուտ Հայկական է, և ոչ զատ չաստուծոյ ա-նուն, այլ Արամազդայ տոհմագրութեանց միւն. վասն զի ԳԻԱՍ-ՊԱՐ անունը կամ բառը բարդ է և կը նշանակէ ԳԻ կամ ԱՍՏՈՒԱԾ ՎԱՆԱՆ, այսինքն ԱՍՏՈՒԱԾ ՊԱՆԱՊԱՆ, Հայաս-տանի մէջ ցարդ չէ յիշուած «Գիսպար», անուամբ չաստուած:

Հայր Յունական «Ձևս բագեր», հաւատարմութեամբ գոլ լուսարանեց, որ կը համապատասխանէ մեր Արամազդ Հայր կամ թէ վերոյիշեալ հրովարտակին մէջ յիշատակեալ արեւոյն Արամազդայ՝ ուսկից լիութիւն պարարտութիւն կը մաղթէ արքայական հրովարտակը:

Գ. Բ Փառ չաստուած մը՝ զոր բոլորովին ազգային ըլլալը կիմաստասիրէ Մորթման՝ անունէն, որով որ խել մը դիւցազուններ և Հայկազանց նահապետներ կը յիշուին ինչպէս Փառնակ, Փառնաւազ, Փառտիս և ին:

Այս երեքէն վերջը կուգան ինն հատի չափ երկրորդական կարգի չաստուածներ. անոնցմէ վերջուն ալ միւս չաստուածները՝ որոնց մէկ մասը Հայ դիւցազանց անուններ են ինչպէս որ Յունաց մէջ ալ սովորութիւն էր իրենց չաստուածոց անուններն դիւցազանց վրայ դնելը և փոփոխակի, մաս մ՝ ալ իրեն պաշտամական տեղոյն անուններովը յիշուած, որոնք թէ հին Հայոց ազգին դիւցաբանութիւնն ալ Յունականին պէս ծանօթ ըլլար մեզ, շատ լաւ իմաստասիրեց Մորթման, իսկոյն կիմանայինք ո՞վ ըլլալին, ինչպէս Գեղիքիս չաստուածը բռնուն պէս՝ անսխալ պէս կիմանանք Ապոդոնը, Սամոսի չաստուածուհին ըսածնուն պէս՝ Հերան, Եփեսոսի չաստուածուհին՝ Արտեմիսը ևն. բայց դժբաղդաբար մեզ անծանօթ ըլլալուն Հայկան դիւցաբանութիւնը՝ անյայտ կը մնան, ինչ որ արձանագրին ժամանակը դիւրահասկանալի պէտք էր ըլլար ամենուն. — Յետոյ կուգայ, ի շնորհակալութիւն ըրած յաղթութեանցը, իւրաքանչիւր չաստուածոյն յատուկ նուէրները, որոնցմէ միայն Անահայ՝ ուղտի զոհ պատարագ ըլլայ, միւսներուն եզ, ոչխար ևն: Երրորդական կարգի չաստուածոց թիւոյն մէջ կը յիշուի նաև Արամը՝ որն որ անշուշտ Համիրամայ թագուհոյն սիրելին պիտի ըլլայ, բայց ոչխար մը միայն իրին նուէր կը հանէ արձանագիրը, ուսկից կը հետեցնեն թէ մեծ պատիւ մը ունեցած պիտի չըլլայ Հայոց մէջ: Հոս այս արձանագրութեանց մէջ Համիրամայ վրայ ամենէն յիշատակութիւն մը չըզտնուելուն, Արայի գեղեցիկ վէպը բոլորովին առասպելի կարգը կը դնէ Տօթթէօր Մորթման, բայց կզգայ ըլլալ որ յառաջագոյն ժամանակաւ այդ դիպաց վերաբերեալ արձանագրութիւններ եղած ըլլան՝ զորոնք քերել տալով՝ յետագայ տեղոյն թագաւորներ, իրենց քաջագործութիւնները դրոշմել տուած ըլլան անոնց տեղ: Գալով արձանագրին շարունակութեանը, ամեն մէկ պատերազմին վերջը մանրամասնաբար գերոյն թրւահամարը կրնէ՝ այսչափ այր, այսչափ կին, այսչափ աղջիկ, այսչափ տղայ ևն. այսչափ եզ, այսչափ ոչխար ևն. այսչափ տաճար այրեցի, այսչափ քաղաք գարկի ևն. մի և նոյն հնարուց պարզութեամբ. ինչ որ պատճենին սկզբնաւորութեան մէջ տեսանք, և այն անշխալութեամբ, ինչ որ զըրաջի ազգաց պատմութեանց մէջ կը տեսնուի, ո-

րոնցմէ աւելի քաղաքականացեալ կամ զմասիրտ ննթաղել զՀայս անտեղի կըլլայ:

Պակրատուրի որդին Իշպուհիս, որչափ որ Հայոց պատմութեան մէջ այսպիսի անուն մը չը յիշուի, սակայն Տօթթէօր Մորթման Հրաշնան կը կարծէ, և այս երկրորդ մեր դիտած անունը ի պատմութեանէ՝ իրրե մակդիր մը վերջէն վրան աւելցած, օրինակ բերելով Գերմանիոյ Պարպարոսայ թագաւորը՝ որուն բնիկ անունը Քրետէրիկ ըլլալով պատմութեան մէջ՝ այդ առաջին անուամբ կը յիշուի՝ որ ի մեզ Հիկամօրուս կը թարգմանուի. յայտնի է որ ծնած ժամանակը չունէր այդ կարմիր մօրուքը:

Իշպուհիսի որդին Մինուաս կը յիշուի. այս անունը ալ չեմք գտներ ազգային պատմութեան մէջ, հոս մեկնեց թէ սեպաձեներու մէջ Մ. գիրը Փ. գրոյն հետ ինչպէս կրնայ շփոթիլ. արդէն Փ. գիրը մեր սեպաձեներուն մէջ մեր Փ. տառին կը համապատասխանէ՝ ծիշդ խաչաձև մը. խաչաձևին աջ թևը եթէ վերնայ՝ Մ. կրկարդացուի. ժամանակը հնութիւնը կարող են Մինուասին ալ Մ. տառին առջևէն Փ. ի նշանաւորելը կտրած թափած վերուցած ըլլալ, առանց որոյ Փանազ կրնար կարդացուիլ. Փառնաւազ և Փառնակ խիստ ծանօթ անուններ են Հայոց պատմութեան մէջ: Այս Մինուասի կամ Փառնաւազի համար արձանագրութիւնը կը յիշէ հրամանատար կարգերը, Անայ լճին եզերքը ժայռերուն վրայ լեռնացամէջ ծառայ մը բանալը փարսի (բէյտահ) ընկ բառով. նոյն լճին հարաւային կողմը դէպ ի արևելք՝ Բերդավիրայ ազգին դէմ ըրած պատերազմը՝ որ հիմակուան Բիւրտերը և հին Արդուացիք հաւանական են լինել. մաս մ՝ ալ պատերազմաց դէպի Եփրատ, ինչպէս Բալուի արձանագրութիւնն ալ կը վկայէ, Մալաթիոյ կողմերը, ուր որ կը յիշուի՝ նադիագ անունով թագաւոր մը, որուն դէմ պատերազմեցաւ և հալածեց մինչև ի Միտա, զոր Ամիտ կամ Տիարպէքիր քաղաքը կը կարծէ Տօթթէօր Մորթման. հոնկից ալ մինչև Եփրատ գետ, որուն վրայէն անցնելով հասաւ մինչև Պարթիա և Գամասկոսի մէջ տեղուներ, ուր որ 12 քաղաքաց յիշատակութիւն մը կրնէ արձանագիրը, զոր հին աշխարհացոյց տախտակներու վրայ իրենց անուններովը կը գտնուին ցարդ: Հոս կրնդ հատի արձանագրութիւնը. գերոյն և աւարին թուահամարը որ ամեն պատերազմի վերջը կը տեսնուէր, զանց առնուած է. ուստի կը հետեցնէ որ յաղթուած ըլլալ և կամ Արապները կամ Ասորեստանցիք կամ ո և է անապատարնակ ժողովուրդ մը՝ իւր դարձին ծամբան կորած ըլլան: Երկրորդ արշաւանք մը ընդդէմ Բարեղոնի՝ ուր որ Պարութէն անունով գաւառ մը կը գրաւէ, ուսկից դարձաւ ի Բէլանտղ և յՈրմիա, հոս ալ նմանապէս թուահամարն գերոյն՝ արանց, կանանց, եղանց, ոչխարաց ևն. նաև ոսկոյն և արծաթոյն. բայց դիտելու բան է որ կշիռով, և ոչ թէ հա-

տեալ դրամ, ինչպէս սովորութիւն էր Հին ատեններս Գերին քշել տանելուն բաղատութիւն է (շիւռ) բառը որ (չու) կամ (չուել) չայերէն բառն է անշուշտ:

Սկիստիս Հինգերորդ և վերջին յիշուած թագաւորն է՝ որուն համար արձանագրութիւնը կրտսի ըսելով՝ «Սկիստիս որդի Մինուասայ հզօր արքային մեծի արքային, շնորհալի արքային և զեղեցիկ քաղաքին Պիհէյիս, և շնորհալի շքեղ քաղաքին Տոսպայ», Սկիստիսն ալ անձանօթ անուն մ'է իրաւ Հայկազանց Թագաւորաց ազգաբանութեան մէջ, բայց Տոսպ գաւառին անմիջապէս քովերը, ծովերէքը՝ Ահեացոց գաւառը կը յիշեցնէր ընթերցողաց:

Ասոր համար արձանագիրը կը վկայէ զանազան արշաւանքներ. նախ հօրը պատերազմին շարունակութիւնը, յետոյ՝ Ասորեստան Բեկանտըղի կողմերը յարձակմունք մը, քանի որ այն կողմերը կը գտնուէր պատերազմաւ, ի հիւսիսի ի Պասպարուկ (Վասպուրական) գաւառ, իր երկրին մէջ ապստամբութեան լուր մը առնելով և թէ ապստամբաց մեկ մասը կը մօտենային մինչև ի մայրաքաղաքն իւր Տոսպ՝ պարտաւորեցաւ ետ դառնալ: Իր հեռանալէն օգուտ քաղելով Ասորեստանցիք զուէն վերուցին. ինք անմիջապէս ապստամբաց վրայ քայնց Բաղեշէն և Արճիշոյ հիւսիսային կողմերէն սկսեալ մինչև Արաքսի եզերքը հալածեց զիրենք և մինչև Պարտաւ քաղաքը որ Վուր և Նրասի գետերուն անկեանը մէջ տեղօք Աւտէացոց աշխարհին մէջ Հայկայ եղբարցմէ Բարդուի շինած քաղաքն է, ըստ Վրաց պատմութեան: Ապստամբաց վրայ բրած յաղթութենէն զանալով՝ կառոյց զՆորխոռ միջնաբերդ (ինչպէս որ կը կոչուի մինչև հիմայ երկրին ընդհանրէն) համառօտ արձանագրաւս՝ «ես կառուցի զՆորխոռ բուրգատուն օգնականութեամբ Անահատայ», ըսել է որ՝ ինքն է միջնաբերդը կառուցանողը և ոչ Աւսիսամբ՝ ինչպէս կաւանդեն գրաւոր և անգիր հին զրոյցք:

Արձանագրութիւնը կը վերջացնէ ըսելով՝ «Ահաւասիկ երկիրն զոր գրաւեցի՝ շնորհօք զիցն Անահատայ», յետոյ կաւեցնէ խրատ մը իր որդեղն ըսելով՝ «որդեակ իմիտ առ զայս ամենայն», և կը յանձնէ զինքն Անահատայ և Տիասպայ: Ասոր համար երկրորդ կարգ մը արձանագրութեանց կը պատմէ արշաւանք մը դարձեալ ընդդէմ Քրդափիրաց ազգին Բեկանտըղի և Ասորեստանայց կողմերը, միշտ գերեղոյն չուելոյ թուահամարը արանց, կանանց, եղանց, ոչխարաց են. միանգամայն պարած տաճարներուն և զարկած քաղաքներուն թիւը յարելով ամենէն վերջը:

Ահաւասիկ վեր ի վերոյ ինչ որ խօսեցաւ բազմահմուտ Տօթէթօ Մորթման այն զիշերը և մենք ալ ըստ կարի ջանացինք համառօտացրել՝ ազգասիրաց հետազոտութիւնը զոնէ մասամբ յապեցնելու համար:

Ներումն կը խնդրենք եթէ աճապարանօք զրկնուս մէջ մէկուն անցըրը միւսին խառնեցինք՝ Նոյն խի ինքն Տօթ. Մորթման խոստացաւ երկրորդ ժողով մը գումարելով աւելի ոճով և կարգաւ՝ բացայայտ և մանրամասն խօսիլ այս նիւթոյս վրայ. մինչև այն ժամանակ անշուշտ Փրանսերէն համառօտութիւնն ալ կամրոջմանայ որով որ աւելի ճիշդ և գոհացուցիչ գաղափար մը կրնանք ստանալ: Այսպիսին համար ալ առ ժամն անկեղծ սրտի մեր խորին շնորհակալութեան հաւատիքը ամեն Հայու բերնէն կը փութամբ իրեն մատուցանել որ բարեհաճեր է իրեն նիւթ քննութեան և անխնջ հետազոտութեանց ընտրել բոլոր Հայոց ազգիս ուղղակի վերաբերութիւն ունեցող նիւթ մը:

Ենք իւր խօսքը զազրեցնելէն ետե երկայն ծափահարութեանց մէջ, Հերակլիտիս Վասիտիս Յոյն լեզուապէտը իր ներկայ գտնուող ազգակցաց Յունարէն լուսարանեց Տօթ. Մորթմանի ճառախօսութիւնը երկրորդ չաստուծոյն Տիասպասի վերայ քիչ մը ընդլայնելով՝ ինչպէս վերը ըսինք՝ Ասիկի վերջը ատենապետ Քարաբանօզ Էֆէնտի խօսակցութեան թիւը առնելով իր շնորհակալութիւնը յայտնեց Տօթ. Մորթմանի որ այս քերականէ առթիւ Հալքս և Յոյները ի միասին համախմբելու պատճառ եղաւ ամենուս ալ յորդոր՝ եղբայրաբար միանալու լուսաւորութեան ասպարիզին մէջ գտնուած տեղոյս երկրին օգուտը և յառաջիմութիւնը մեզի կէտ նպատակի ունենալով: Վերջապէս Պետրոս Էֆէնտի Կիւզել հոն գտնուած Հայազգեաց կողմանէ համառօտ բայց խորհական ատենարանութիւն մը ըրաւ. նախ բոլոր Հայ ազգին կողմանէ շնորհակալ ըլլալով Յունաց ազգին որ այսպիսի զեղեցիկ հիւրընկալութիւն մը ըրին մեզ իրենց իմաստնոց ժողովին մէջ, մեզի համար գոնէ վերջին աստիճանի հետազոտական ճառախօսութեան մը ունենդիր ըլլալու հրաւիրելով զմեզ. այսու և նմանօրինակ առիթներով ինչ որ դարերէ ի վեր նախապաշարմունք և տրգիտութիւն ձգիւր էին երկու ազգացս մէջ՝ ուսումնական ասպարիզին մէջ թեւակոխելով օր քան զօր բնականապէս, աստիճանաբար և ինքնիրեննուն ըլլորովին անհետ պիտի ըլլային. երկրորդ և զրլխաւորապէս խօսքը ուղղելով բազմահմուտ Տօթ. Մորթմանին բոլոր ազգի մը յաւիտենական երախտագիտութեան արժանի ըլլալը բացայայտեց, որ այսպիսի գարաւոր անմեկնելի արձանագրութիւնները լուծելով Հայոց ազգի պատմութեան նոր լոյս մը ընծայեց և նոր աղբիւր մը իմաստոցն հետազոտութեան, և Եւրոպիոյ քաղաքականացեալ և բարգաւաճ ազանց մասնաւոր ուշադրութեանն արժանի բրաւ այնպիսի ազգի մը մնացորդքը, որ 4000 տարուան հնութիւն մը ունինք և 2500 տարուան արձանագրութիւններ զեռ անկեղծ կը ցուցնենք, որուն վրայ հանդիսականք ծափահարելով երբ ժողովը ցրուելու վրայ էր:

մեծիմաստն Տօք. Մորթման վերջին խօսք մը ուղեով այս նշանաւոր իմաստը արտադրեց. «Գիտութեանց և ուսումնականութեան ասպարէզը՝ չէզոք երկիր մ'է, որուն վրայ ամեն ազգ զիրար կ'ընդգրկեն, վասն զի մէկու մ'ալ մասնաւոր առանձնաշնորհութիւն չիք այդ հողուն վրայ՝ որուն մէկ խիստ զգալի օրինակը և աչքի զարնող փորձ մը կամ ապացոյցը այս իրիկուան ժողովին մէջ ակնեւ կը տեսնուի՝ ուր որ ես ազգաւ բնիկ Գերմանացի, Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, Յունաց Ճեմարանումը, Գաղղիերէն լեզուաւ, Հայոց պատմութեան վերաբերեալ, Հայոց և Յունաց առջեւ ճառախօսեցի։ Այս իմաստալից խօսուածքը ջերմ ծափահարութեամբ ընդունելով՝ ցրուեցաւ ժողովը՝ ի մեծ գոհութիւն հանդիսականաց։

Հոս երկու խօսք մ'ալ իբրեւ վերջաբան աւելցնեմք. մեծարդիւն և բազմաշնորհ Տօքթօր Մորթման իրեն մատուցած այս անգին ծառայութեամբը՝ բոլոր լուսաւորեալ Եւրոպայի մասնաւոր ի մասնաւորի Հայոց ազգին համար անմահ յիշատակաց անձ մ'է։ Հայոց ազգը եթէ մասնաւոր տէրութիւն մը ունենար՝ այսպիսի անձի մը՝ որ 26 տարի իր կեանքը մաշեցուցեր է այսպիսի ծանր և տաժանելի աշխատութեան մէջ՝ գոհացուցիչ ամսականաւ իրեն հանգիստ և բարեկեցիկ ապագայ մը կը հայտնէր. եթէ իմաստութեան և ուսման յարգը լիովին ըմբռնած ըլլար՝ անշուշտ թէ բարձր Ակադեմիա մը կամ թէ իմաստնոց ճեմարաններ կունենար, որոնց մէջ ոչ միայն իրեն պատիւ կը համարէր այսպիսի անձ մը անդամակցից ունենալ՝ այլ նաեւ իրեն արձաններ կը կանգնէր. զժաղաքաբար երկուքէն ալ զուրկ ըլլալով՝ երջանկագոյն օրերու իր ազգային վերակենդանութեան յուսով գոնէ ով որ Հայու սիրտ մը կը տածէ իր մէջը և կաթիլ մը Հայկայ արիւնը կը քալէ իր երակներուն մէջ՝ միացնէ իւր շնորհակալութիւնը և եւթսուտգիտական զգացմունքը մերինին՝ միսթաբիլով ինքզինքը՝ համոզուած այս ճշմարտութեան՝ «Եթէ առաքինեաց վարձքը իրենց գործոցը մէջ չըլլար՝ որքան յուսահատական էր և անպտուղ մահկանացու սահմանին մէջ փնտուել զհատուցումն»։

Գոնէ մեր Ապտուլլահանն ազգասէր եղբայր՝ որոնցմէ երեքը ներկայ էին այս ատենախօսութեան եթէ բարեհաճէին դէմ առ ի ցոյց երախտեաց համօրէն ազգիս այս բազմարդիւն ծերունոյն պատկառելի կերպարանքը լուսանկար ի լոյս ընծայել՝ այն որ լոյս տուաւ Հայոց պատմութեան մեծ և սիրելի ու ազնիւ ծառայութիւն մը՝ բրած կըլլային ստուղիւ։

Իմանաւել Լոպեան.

ՁԻՆՈՒՈՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ.—

ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ.—

ԿՐՕՆ. ԺՈՂՈՎ.

Ահա երեք խնդիրներ՝ ազգակործան ու մահաբեր, Հայը զինուոր տայ, Կաթողիկոսը Սսի մէջ ըլլայ, Կրօնական ժողովն աշխարհականներէ խառն ըլլայ. — ալ այնուհետեւ Հայութիւն կը մնայ. — Եւ սակայն հետզհետեւ ծնան այս երեք խնդիրները. դիպուածին բերմունքը չէին կրնար ըլլալ ասոնք. Ա. ը՝ Հայուն արիւնը կըցամբեցնէր, Բ. ը՝ կրօնական անկասութիւնը կը վտանգէր, Գ. ը՝ օտար միջամտութիւն կը դուրացնէր։ Ասոնցմէ աւելի ի՞նչ՝ Հայութեան շէնքը փլցնելու, ազգութիւնը հիմնայատակ տապալելով ոչնչացնելու համար. « ի մի ձուլելու, փորձեր ունախաշաւիղներ էին ասոնք, բայց ի վնաս և ի կործանումն ազգայնութեան այդ ձուլումը, որ նոյն իսկ Բարեխնամ Տէրութեան հրապարակեալ կամացն ու բաղձանացը կը հակառակէին, ազգայնութեան պահպանութեան զգացումներն առաւել ևս արծարծելէ, և « ի մի, չի ձուլուելու ջանքերն ու ճիգերն ազգայնոց սրտերուն մէջ զօրացնելէ ուրիշ բանի չէին կրնար ծառայել. և արդարեւ ալ այդպէս եղաւ։

Ձինուորատուութեան տարաժամ առաջարկութիւնն ի բաց թողուեցաւ, որովհետեւ ամբողջ ազգը դէմ ելաւ. Կրօն. ժողովը խառն կազմելու խնդիրն անյաջող վիճակի մէջ առկախ մնաց, քանզի երեսփոխանաց մեծագոյն մասն ընդդիմացաւ. իսկ Սսի Կաթողիկոսութեան խնդիրն իբր թէ լուծուեցաւ. Այս վերջնոյն վրայ սրիտի խօսիմք, զի օրուան խնդիր եղած է այդ։

Սսի Կաթողիկոսութիւնը հակաթու է Եւմիածնայ, զեղծում մ'է դարաւոր. Ընդհ. ժողովն անցեալ տարի բաւական վիճաբանելէ ետեւ, ազգին քաղաքականութեանը համար ուղից զայն պահել, բայց չուզեց անոր դիրքը բացձրացնել (բարեկարգել՝ բարձրացնել չի նշանակեր), զի անի բարձրացընել՝ Մայր Սթոուը նուաստացընել էր, հետեւաբար ազգն իրականապէս բաժանել. ասոր համար ընտրութիւնը գաւառին թողելէ ետեւ, երբ վա-